

Stručni članak
323.1(497.5-3 Dalmacija=131.1)(091)
Primljeno: 12. ožujka 2007.

Identitetski “lomovi” dalmatinskih Talijana

MIRKO ĐINDIĆ*

Sažetak

Tema ovoga članka istražuje povijesni diskurs prijelomnih političkih i ideoloških “lomova” koji su odredili nacionalni identitet dalmatinskih Talijana. Kroz svako razdoblje navodimo i pojedine političke likove dalmatinskih Talijana poput Bajamontija, Duplancicha i dr. Neki su od 1848. godine bili nacionalno svjesni Talijani koji su radili protiv Austrije poput Duplancicha, Bajamontija ili Nanija. Drugi, također nacionalno svjesni Talijani, voljeli su Austriju više od Italije poput Lapenne ili Trigarija te su taktizirali oko otvorenoga prihvatanja talijanskoga identiteta. Konačno, treći, većinom slavenske krvi poput Tommasea, Marassovicha i brojnih Slavo-Dalmata “navukli” su se na talijanski nacionalni identitet koji su postupno prihvaćali preko talijanske kulture i najčešće vlastitoga obrazovanja. Nadmoć talijanske kulture i talijanskoga jezika, kao i premoć talijanaša u gradskim općinama, ali i sustavan rad i postupno priznavanje narodnjačke, dakle hrvatske komponente, stvarala je dinamičnu političku konfiguraciju onodobne Dalmacije u kojoj je približno 20.000 Talijana imalo prednost u izbornom pravu nad više od 400.000 Hrvata, te su mogli kontrolirati pokrajinski Sabor i gradska vijeća. Dalmatinski je identitet uglavnom određivalo kao nadmoćnu urbanu civilizaciju, nasuprot prezrenu zaleđu izvan gradskih zidina. Nasuprot populističkom autonomaštvu Splita, koje je bilo protkano snažnim kampanističkim osjećajem, zadarsko autonomaštvo došlo je odozgo združiti pripadnike elite etničkih Talijana, Nijemaca i Hrvata. Budući da je Zadar stekao prevlast, ta je ideologija dalmatinstva bila usmjerena prema talijanizaciji, iredentizmu i u konačnici egzilu onih čija se talijanska identitetska opcija smatrala dominantnom i “jedinom pravom”.

Ključne riječi: nacionalni identitet, autonomaštvo, italodalmatinstvo, talijanaštvo, iredentizam, egzil, esuli

* *Mirko Đindić*, student poslijediplomskoga magistarskog studija *Hrvatska i Europa* Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

Uvod

Nikša Stančić ističe da je Dalmacija bila najnerazvijenija habsburška pokrajina i da je njezino društvo pod austrijsku vlast ušlo duboko polarizirano (Staničić, 1981.: 232). S jedne strane bilo je seljaštvo kao većinsko stanovništvo, a s druge gradsko stanovništvo bez modernoga građanstva. Osim toga, dalmatinsko društvo je bilo podijeljeno na patrijarhalno, ono gorske Dalmacije i na urbano-mediteransko. U ovako složenoj društvenoj situaciji oblikovanje hrvatske nacije teško se može objasniti samo površnim analiziranjem povijesnih činjenica. Josip Vrandečić otvara raspravu o "primordijalističkoj" i "modernističkoj" interpretaciji stvaranja nacija i smatra da se Dalmatinci mogu uklopiti u obje teorije. Slijedeći Hobsbawma može se zaključiti da su Dalmatinci "protonacionalna" zajednica definirana teritorijem koja se nije razvila u državu-naciju, nego je konačno među njima prevladao hrvatski i talijanski identitet (Vrandečić, 2002.: 12 i Staničić, 2002.: 105).

Hrvatsku nacionalnu problematiku u 19. stoljeću valja promatrati i u sklopu izmijenjenih političkih prilika. Poslije napoleonskih ratova Dalmacija je došla pod habsburšku upravu, ali se nije ostvarila težnja da se preko ujedinjenja Hrvatske i Dalmacije otvara Mađarima put prema moru. Dalmaciji je također zaprijetila talijanska iredenta koja je na temelju logike "mletačkoga naslijeđa" pretendirala na istočnu jadransku obalu.

Dalmacija, koja je nakratko 1816. godine bila uključena u Kraljevinu Iliriju, kao krunska zemlja ojačala je svoju državnost, te je dalmatinstvo opet oživjelo (Vrandečić, 2002.: 56, 57). U postnapoleonovskom razdoblju u Dalmaciji se traži težište integracije izvan regionalnih okvira. Talijanski revolucionari željeli su Dalmaciju uključiti u liberalnu "Ausoniju" (Italija i istočna jadranska obala), a Metternichov kulturni nacionalizam poticao je razvoj talijanske kulture u Dalmaciji (Vrandečić, 2002.: 62). Dalmatinstvo ostaje glavnim oblikom identificiranja uz preziranje hrvatske pučke kulture, jezika i liturgije (Vrandečić, 2002.: 63, 64). Ipak, dalmatinski su liberalni romantičari reagirali na oficijelni klasicizam, tijekom tridesetih okrenuvši se dalmatinskim narodnim predanjima, folkloru i prošlosti te uvažavajući slavensku i romansku tradiciju. Romantičari prihvaćaju teoriju o multietničnosti Dalmacije, a *italodalmatinac* Francesco Carrara u svom "kulturnom nacionalizmu" obrazlaže da je "dalmatinska nacija" mješavina rasa u kojoj prevladavaju Slaveni i Talijani (400.000 Slavena uglavnom iz zaleđa i 16.000 Italo-Dalmatinaca). Romantičari su stvorili podlogu za Tommaseove teorije o posebnoj dalmatinskoj naciji (Vrandečić, 2002.: 65-67).

Ideje koje su nastojale oblikovati nacionalne identitete u Dalmaciji predmet su precizne Clewingove analize. On nacionalne identitete dijeli na sljedeće koncepte: ilirski, dalmatinsko-hrvatskonacionalni, srpskonacionalni, slavodalmatinski te *italodalmatinski* u kojem se pojavljuju i neke ekskluzivno talijanske koncepcije.

Osim *italodalmatinske* ideje, ni jedna druga nije bila nacionalnorevolucionarna, nego se radilo o “mekim nacionalreformističkim” usmjerenjima lojalnim Habsburškoj monarhiji (Cipek, 2003.: 172).

Clewing ističe da *italodalmatinstvo* kao ideologija koja je u Dalmaciji integrirala manjinsku talijansku nacionalnu zajednicu ne ističe “objektivne” kriterije podrijetla, nego za oblikovanje identiteta naglašava značenje jezika i kulture. Identitet je stoga pitanje izbora pojedinca. Teoretičari nacije misle da se ne treba uključivati u štetne rasprave koje traže da se odluče za slaven-ski ili talijanski identitet jer su svi stanovnici Dalmacije, posve jasno i jednoznačno, isključivo Dalmatinci. Posrijedi je bila identitetska koncepcija najimućnijih obrazovanih gradskih slojeva, koji su u *italodalmatinstvu* nalazili odgovor na revolucionarna zbivanja 1848. godine. Taj je sloj, preko zagovaranja visokoga imovinskog cenzusa, čuvao svoje političke, a time i gospodarske privilegije. Osnovna postavka *italodalmatinstva* bila je odlučno odbijanje ujedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom. Zanimljivo je da se, iako su postojale takve ideje, većina *italodalmatinaca* nije priklonila ideji priključenja Dalmacije Italiji. Svrha je *italodalmatinstva* bila da imućnim slojevima i u novim političkim okolnostima zajamči vodeću ulogu. Upravo ovaj “narcizam” elitnih gradskih slojeva odbijao je ostale stanovnike. Također se ističe da je kod *italodalmatinskoga* identiteta presudio osjećaj pripadnosti talijanskom jeziku i kulturi. Talijanska identitetska opcija prema samorazumijevanju nije bila manjinska, nego se, zahvaljujući svojem politički i ekonomski privilegiranom položaju, smatrala dominantnim i “jedinim pravim” identitetom (Cipek, 2003.: 174, 175).

Italodalmatinstvo u Habsburškoj monarhiji 1848.-1918.

Revolucija iz 1848. godine donijela je otvaranje pitanja restrukturiranja Monarhije. U užoj Dalmaciji za pripremne faze preporoda, najbrojniji je onaj društveni sloj koji zagovara slavo-dalmatinsku nacionalnu ideologiju, talijanski jezik i kulturu i autonomnu Dalmaciju unutar Monarhije, protivčeći se njezinu sjedinjenju s užom Hrvatskom i Slavonijom. Nositelji su te ideologije slavenski Dalmatinci (Slavo-Dalmati) i pripadnici doseljene talijanske etničke skupine, takozvani talijanski Dalmatinci (Italo-Dalmati) (Obad, 1993.: 150). Pojedini pripadnici tih starih ili doseljenih građanskih obitelji u Dalmaciji po prvi su se puta očitovali kao Italo-Dalmatinci (Carrara, Bajamonti, Nani, Giovannizio, Alberti i Grubissich) čime su naznačili da težište svojih integracijskih napora vide izvan provincije, i to u sklopu obnovljene Maninove i Tommaseove Venecije ili ujedinjene Italije.

Odbacili su pozive za ujedinjenje s Banskom Hrvatskom pri čemu su se pozvali na dalmatinsku samosvojnost, različitu povijest u odnosu na Hrvatsku, njima nepoznati ugarski i nestandardizirani “ilirski jezik”, te različitu

tradiciju i etničku podlogu pokrajine. Na unutrašnjem planu *Dalmato-Talijani* naglasili su svoju kulturnu i gospodarsku nadmoć nad *Dalmato-Illirima*. Istaknuvši zahtjev za vodstvom u Dalmaciji mislili su da se supremacija pojedine nacionalnosti temelji na gospodarskoj i kulturnoj izobrazenosti elite, a ne brojnosti puka (Vrandečić, 2002.: 75). Pokret otpora ujedinjenju s Hrvatskom poduprli su lokalni austrofilski konzervativci i legitimisti koji su u neprekidnom savezu s talijanskom jezgrom oprezno reagirali na proglašenje Jelačića dalmatinskim upraviteljem. Iako prožeto talijanskom kulturom, dalmatinsko plemstvo nije prihvatilo talijanski nacionalizam pa je u opstanu Austrije vidjelo jamstvo svoje sigurnosti.

Mogućnost ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom 1861. godine stvorila je širi pokret otpora ujedinjenju. Autonomaši su izvorno bili pojedinci i političke skupine koji su putem općinskih vijeća, novinskih članaka ili pisama podržali govor grofa Francesca Borellija, zadarskoga veleposjednika koji se na pregovorima o preuređenju Monarhije, vođenim u Beču u rujnu 1860. godine, odupro prijedlozima o ujedinjenju Dalmacije s Hrvatskom. Snaga autonomaštva počivala je na urbanom stanovništvu Dalmacije – većem dijelu plemstva, trgovačkom građanstvu, upravnom činovništvu i dijelu seoske elite i o njima ovisnih seljaka (Vrandečić, 2002.: 62).

Autonomaši su bili usko povezani s politikom vlade, izborni sustav šezdesetih godina išao im je u prilog, predstavljali ga u Saboru, koji je do 1870. godine imao autonomaško obilježje. Program autonomaša lijepo se ogleda kod N. Tommasea u knjižici *Ai Dalmati* (1861.) (Obad, 1971.: 3).

Kao zajedničku programsku osnovu pokreta naglasili su dalmatinsku državnost, povijesno naslijeđe, zaseban dalmatinski kolonatski zemljišni sustav i konzervativnu ulogu Hrvata za revolucije.

Iako je dio autonomaškoga građanstva već prihvatio talijansku nacionalnu ideju početno se istaknula pripadnost zasebnoj "slavo-dalmatinskoj" naciji u čije je postojanje vjerovao većinski dio pokreta.

Nacionalno, talijansko krilo pokreta predvođeno splitskim gradonačelnikom Antonijem Bajamontijem u početku je istaknulo organizacijsku demokraciju, programski liberalizam i talijanstvo pokreta, iako još uvijek kao njegov kulturni, a ne nacionalni sadržaj. Za Bajamontija, tipičnoga liberalnog poduzetnika, kakvi su obilježili eru kapitala ili *Gründerzeit* koja je zapljusnula Austriju od šezdesetih godina 19. stoljeća, Split je bio "grad budućnosti", liberalna utvrda poduzetnoga, slobodno mislećega građanstva koji je za razliku od činovničkoga Zadra opet trebao postati stjecištem balkanske trgovine s Italijom kao i za vrijeme antičke Salone. Za razliku od zadarskoga plemstva i činovništva dobro pozicioniranoga u bečkim ministarstvima koje je očekivalo državne investicije, Bajamonti je razvio poduzetničku inicijativu vlastitim kapitalom. S tom je svrhom osnovao dioničarsko društvo *Asso-*

ciazzione Dalmatica koje se istaknulo špekulativnim ulaganjima u izgradnju velikih građevina u Splitu. Zapošljavanjem lokalne radne snage i paternalističkim stilom upravljanja politički je vezao većinu lokalnoga puka (Vrandečić, 2002.: 112-113).

Time je samo uvećao nepovjerenje kod konzervativne matice pokreta okupljene oko savjetnika Vrhovnoga suda Luigija Lapenne, i zadarskih plemića braće Giovannija i Antonija Fanfogne, Borellija i Cosima Begne koji su ga smatrali presmjelim financijskim špekulantom i konkurentom u borbi za željeznički pravac do njihova Zadra.

Tijekom šezdesetih godina 19. stoljeća razmirice je smirivao najpoznatiji “slavo-dalmatina” Niccolò (Nikola) Tommaseo. Tommaseo je tvrdio da je Dalmacija, u osnovi slavenska pokrajina, moralna predvodnica slavenskoga svijeta koja je uvijek bila samostalna cjelina i koju su njezini gospodari razlikovali od Hrvatske. “Svoje etničko slavenstvo i kulturno talijanstvo Tommaseo nije uspio riješiti te se naizmjenice deklarirao kao Slaven i Talijan” (Vrandečić, 2002.: 95).

Tvrdio je da su Hrvati stigmatizirani ponašanjem za revolucije 1848. godine, bez standardiziranoga jezika, ponijemčeni, i u neriješenim odnosima s Mađarima. “Tommaseo se, ne bez osnove, užasava na pomisao da bi hrvatski onda, 1860. godine, mogao postati službeni jezik sudova i uprave, jer bi to, po njegovu mišljenju, dovelo do strahovitih zabuna kod prevođenja isprava i presuda.” (Pederin, 1971.: 11).

Prihvatanje izbornih zakona za općinska vijeća u Monarhiji 1864. godine kojim je stanovništvo imalo birati svoje predstavnike u lokalna vijeća otvorilo je strateške pretpostavke za uzmak autonomaškoga političkog elitizma. Unatoč ograničenom izbornom pravu ovaj ključan pomak prema demokratiziranju Monarhije uveo je mase u lokalnu politiku. U borbi protiv nesklone dalmatinske birokracije i ostale autonomaške elite, narodnjaci su na prvim lokalnim izborima 1865. godine koristili disimilacijski i populistički predznak, naglašavajući socijalne, a ne nacionalne razlike između seljaka i autonomaške elite prožete talijanskom kulturom. Tijekom prvih općinskih izbora dominantan je njihov socijalni poklič: Rat palačama (*Guerra ai Palazzi*)! Autonomaši u defanzivi, uzvraćaju objedama da su narodnjaci revolucionarni pobunjenici (“puntari”) koji na izbore izlaze sa stranim, hrvatskim zastavama i koji u Dalmaciju hoće uvesti novine iz Hrvatske poput opće vojne službe. Nakon prvih lokalnih izbora oko polovine od 84 dalmatinske općine čvrsto je u rukama narodnjaka (Vrandečić, 2002.: 127-128).

U sljedećoj fazi disimilacijske kampanje, osim socijalnih, narodnjaci naglašavaju kulturne, odnosno nacionalne, razlike između većinskih dalmatinskih Slavena i malobrojnih Talijana. Suočeni s unutrašnjim raskolom i vanjskopolitičkim izazovima tijekom prve polovine 1866. godine autonomaši

vrše užurbane pripreme za osnivanje stranke čemu prethodi osnivanje stranačkoga glasila *Il Dalmata*. Organizacijski sastanak Autonomaške stranke (*Il partito autonomo*), održan je u Zadru 20. svibnja 1866. godine, uoči austro-talijanskoga sukoba na Jadranu, obilježio je sukob između protalijanskoga liberalnoga građanstva i plemstva. Građanstvo je htjelo demokratizirati stranku da bi prevladala društvene i municipalne razlike među članstvom dok je plemstvo još uvijek ustrajavalo na korporativnim osobnostima: plemići zasebno, činovnici zasebno, trgovci zasebno, svećenstvo zasebno i seljaštvo zasebno (Vrandečić, 2002.: 135).

Nacionalno i ideološko osjećanje autonomaša nije bilo jedinstveno da bi osiguralo klasnu solidarnost i dosljednu stranačku liniju. Od 1866. godine krovno stranačko glasilo *Il Dalmata* i saborske klupe služile su kao glavna i jedina okupljališta stranke (Vrandečić, 2002.: 133).

Bitka kod Visa vođena 20. srpnja 1866. godine u kojoj su dalmatinski mornari pod austrijskim zastavom razbili talijansku flotu poslužila je kao odsutan trenutak nacionalne kristalizacije među lokalnim stanovništvom. Na početku rata Austrija je kreirala u Dalmaciji lokalnu miliciju da bi spriječila moguće talijansko iskrcavanje. Ta je pričuva, okićena hrvatskim trikolorima i prožeta većinskom hrvatskom nacionalnom svijesću doživljena kao lokalna policija u obrani "nacionalnoga teritorija" od talijanskoga iskrcavanja (Vrandečić, 2002.: 136-137).

S. Obad ističe da je bitka kod Visa (1866.) pokazala da su talijanska prezezanja za istočnim Jadranom očita, nakon čega dolazi do opreznijega držanja vlasti prema autonomašima i talijanašima, koji su bili glasniji i agresivniji po dalmatinskim gradovima i mjestima (Obad, 1993.: 153).

Podjela Monarhije 1867. godine između austrijskih Nijemaca i Mađara zatvorila je pitanje ujedinjenja koje je za Narodnu stranku od tada postalo programskim pitanjem. Hrvatska je ostala u ugarskome, a Dalmacija u austrijskom dijelu. Liberalni austrijski ustav iz 1867. godine, na snazi samo u Cislajtanijskom dijelu Monarhije bio je ustupak vladajućim njemačkim liberalima nezadovoljnim podjelom Monarhije.

Ti su zakoni omogućili preobrazbu apsolutističke Monarhije u državu ograničene demokracije koja je u Dalmaciji osigurala kroatizaciju javnoga života jer je lokalnim vijećima povjeren odabir nastavnoga jezika u školama i lokalnoj administraciji. U zagorskoj je Dalmaciji hrvatski jezik lako uspostavljen u svim općinama i školama, dok su se u većem dijelu primorske Dalmacije autonomaši odupirali "slavenizaciji" javnoga života pri čemu su, krajem šezdesetih, dokumentirani gotovo svakodnevni sukobi između autonomaških i prohrvatskih pobornika. Politički, autonomaši su vezali svoju sudbinu za vladajuće njemačke liberalne u Beču, odnosno za građansko ministarstvo, *Bürgerministerium* koje je, s kraćim prekidima, vladalo Austrijom

od 1867. do 1879. godine, najprije s Karlom 1868.-1870. godine, a potom i Adolfom Auerspergom kao ministrima predsjednicima. Zato je autonomaška stranka tijekom sedamdesetih na poticaj Lapenne uzela službeni naziv *Ustavna stranka*, a narodnjaci su ih ismijavali kao “ustavovjerce” (Vrandečić, 2002.: 145). Autonomaši su isticali da su lojalni konstitucionalisti koji su se priklonili ideologiji građanskoga liberalizma utjelovljenoga u Nagodbi i liberalnim zakonima nasuprot narodnjačkoj, “populističkoj demokraciji”.

Pobjedom Narodne stranke na izborima za Dalmatinski sabor 1870. godine autonomaštvo gubi snagu u političkom životu pokrajine. Uspjesima na lokalnom i pokrajinskim izborima narodnjaci jačaju utjecaj u namjesničkoj palači, Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću – *Reichsratu*. Ohrabreno ujedinjenjem Italije 1870. godine, talijansko autonomaško krilo dovodi u pitanje nesvrhovitu politiku regionalizma koji u razdoblju nacionalnoga ujedinjenja Italije i Njemačke više nije služio kao formula uspjeha.

Autonomaši od 1870. godine gube vlast kako u općinama tako i na saborskim izborima. Kao manjina nisu mogli osnovati talijansku nego autonomašku stranku, kojoj pristupaju odnarođeni Hrvati, pogotovo Slavo-Dalmati. Ne mogavši zadržati političku moć uz svu pomoć austrijske vlade, proglašavaju se Talijanima kako bi se spasili kao posebna narodnost (Obad, 1971.: 3).

Početkom sedamdesetih godina 19. stoljeća autonomaši su ušli u novu demokratskiju organizacijsku fazu obilježenu osnivanjem kulturnih, zabavnih i sportskih društava. Stare autonomaške institucije poput kazališta i čitaonica – *gabinetta di lettura* pokazale su se previše zatvorenima. Godine 1871. novinar Enrico Matcovich organizirao je u Zadru 200 članova kao stranačku miliciju *bersagliere – un corpo scelto di guardia civica* – strukturiranu po modelu Garibaldijevih dobrovoljaca koja je, prema utemeljiteljevim riječima, služila za razvijanje “istinske demokracije” među autonomaškim pukom. Mlađi su članovi obučavani u rukovanju oružjem, pri čemu su vježbe dopunjavali talijanskom nacionalnom lektinom (Vrandečić, 2002.: 175).

Razdor u Narodnoj stranci između Srba i Hrvata produbljen sredinom sedamdesetih omogućio je privremenu konsolidaciju autonomaške stranke i njezinu pobjedu na izborima za Carevinsko vijeće 1873. godine. Nakon odlaska Lapenne, vođe stranke i protivnika njezine talijanizacije, u Egipt, Edoardo Keller, sin njemačkih roditelja, 10. prosinca 1874. godine izjavio je u *Reichsratu* kako “govori u ime talijanske nacionalnosti u Dalmaciji”. U ožujku 1875. godine Bajamontijeve novopokrenute novine *L'Avvenire* pokazuju regionalistički karakter pokreta te zastupaju osnivanje talijanske stranke (*partito italiano*) u Dalmaciji kako bi se kao austrijska manjina mogli pozvati na manjinska prava. Uredništvo je naime smatralo da u Dalmaciji postoje dva posve različita naroda, Talijani i Slaveni kojima se moraju jamčiti ista nacionalna prava (Vrandečić, 2002.: 193).

Zbog jačanja talijanske orijentacije u stranci bečka je vlada počela gledati autonomaše kao pripadnike *Italianische Partei* i ustupati politički prostor Narodnoj stranci. Jačanje talijanske orijentacije povećalo je pritisak na autonomaško članstvo. Nakon pokrajinskih izbora 1876. godine na kojima je Autonomaška stranka pretrpjela težak poraz, njezini su zastupnici u Saboru ostali podijeljeni oko otvorenoga očitovanja talijanskoga identiteta. *Il Dalmata* i *L'Avvenire*, glasila dviju autonomaških frakcija, predbacivala su izborni neuspjeh nedostatnoj stranačkoj stezi, za što su se međusobno okrivljavali.

Izborni je neuspjeh formalizirao raskol između splitske talijanske frakcije i zadarskih regionalista predvođenih umjerenijim zadarskim načelnikom Nicolom Trigarijem, koji se proširio na članstvo diljem Dalmacije. Za razliku od Bajamontija koji je zagovarao talijanizaciju stranke, zadarski je gradonačelnik do kraja stoljeća nastojao na umjerenoj politici i dalmatinskom imenu. U samom je Zadru raskol rascijepio autonomističke organizacije osobito orkestar i *bersagliere* pri čemu je među mladim talijanskim radikalima jačao otpor protiv oportunizma Trigarija. Skupina Bajamontijevih sljedbenika predvođena Antonijem Bonicollijem pokrenula je u Zadru 3. ožujka 1877. godine novine *Il Costituzionale*. Novine su otvoreno hvalile talijanskoga kralja Viktora Emanuela II. i isticale talijansku nacionalnost dalmatinskih autonomaša (Vrandečić, 2002.: 208).

Pobjedom Narodne stranke na lokalnim izborima u Splitu 1882. godine potvrđena je pobjeda hrvatskoga narodnog preporoda na razini pokrajine. Izjašnjavajući se kao Talijani, Bajamonti ostavlja za sobom ideološku prazninu po dalmatinskim gradovima jer se brojni "Slavo-Dalmati" nisu mogli izjasniti kao Talijani. Austrijske statistike zabilježile su da 1880. godine 5.280 splitskih građana govori talijanskim i 8.068 hrvatskim. Zadnji popis Monarhije iz 1910. godine pokazuje samo 1.049 jezičnih Talijana i 16.460 Hrvata (Vrandečić, 2002.: 224).

Zaokruživanje triju nacionalnih krugova u Dalmaciji: hrvatskoga, srpskog i talijanskog dovršeno je u Dalmaciji uglavnom tijekom osamdesetih godina. U Zadru i Splitu je stranka ojačana privlačenjem etničkih Hrvata iz zaleđa i s obližnjih otoka jer je prihvaćanje ideologija njihovih talijanaških poslodavaca omogućilo lokalnim doseljenicima napredovanje u poslovnim i kulturnim krugovima grada. Brojne je etničke Hrvate pripadnost talijanskom kulturnom krugu vodila u prihvaćanje talijanske nacionalnosti.

Autonomaški vođe Ghiglianovich i Krekich potekli su iz Ravnih kotara, povjesničar Sabalich došao je s otoka Ugljana, a Nakich sa Silbe (Vrandečić, 2002.: 229). Otvaranjem brodske linije između Zadra i Ancone 7. kolovoza 1877. godine dugoročno je ohrabrena talijanizacija grada i pospješeni napori u očuvanju njegova talijanskog izgleda jer su se siromašni talijanski emigranti lako snalazili u gradu u kojemu se govorio njihov jezik. Godine 1910.

u Zadru je boravilo 1.000 novih useljenika s Apeninskog poluotoka, a 2.000 prije pristiglih već je primilo austrijsko državljanstvo (Vrandečić, 2002.: 209).

Tablica 1: Prema službenim popisima stanovništva Monarhije do Prvoga svjetskog rata, u Dalmaciji je bilo onoliko Talijana koliko pokazuje sljedeća tablica; (Peričić, 2003.: 342).

Godina	Broj Talijana	Postotak
1865.	55.020	12,5
1869.	44.880	10,8
1880.	27.305	5,8
1890.	16.000	3,1
1900.	15.279	2,6
1910.	18.028	2,8

U okviru ovih brojki podrazumijevali su se oni Talijani koji su ovamo dospjeli u različitim vremenima i zgodama, ali i potalijančeni domaći ljudi. Među njih se nisu ubrajali do tada i poslije privremeno doseljavani talijanski državljani – *regnicoli*. To su bili radnici i obrtnici iz južne Italije kao ekonomski emigranti, koji su postajali njezinim podanicima i privilegirani od autonomaških poslodavaca (Bajamonti, Trigari i dr.) (Peričić, 2003.: 334).

Nakon pokretanja novoga Bajamontijeva lista *La Difesa* (Obrana) 19. travnja 1884. godine splitski su Talijani pojačano tražili provedbu posebnih manjinskih prava (Vrandečić, 2002.: 235). Osnivanjem nove političke stranke *La Società Politica Dalmata* 1886. godine Bajamonti je nastojao okupiti dalmatinske Talijane na čistoj nacionalnoj osnovi. Programski je istaknuo kako postojanje talijanskih škola u pokrajini nije moguće bez postojanja Talijana pa se stoga založio za otvoreno nacionalno izjašnjavanje za razliku od još uvijek opreznoga Trigarija. *La Società Politica Dalmata* je ipak ostala, za sljedećih 13 godina, lokalnoga, splitskog karaktera (Vrandečić, 2002.: 236).

Vodstvo je stranke pokušavalo umoliti vlasti u Splitu na otvaranje talijanske pučke škole, ali su austrijske vlasti smatrale kako u Splitu postoje autonomasi, ali ne i pripadnici talijanske manjine. Zato je Austrija uporno pomagala talijanstvo glavnoga grada pokrajine (Zadar, op. a.) jer je ono trebalo biti “italiana mai croata”, kako su tvrdili talijanaši (Peričić, 2003.: 343).

Osnivanje demokratskih nacionalnih organizacija poput *Pro Patrie* i *Lege Nazionale* označilo je završnu fazu u oblikovanju talijanske manjine u Dalmaciji i njezino povezivanje u talijansku urbanu nacionalnu organizaciju Kraljevine Italije i Austro-Ugarske. Dana 11. studenoga 1887. godine u Za-

dru je lokalni pravnik dr. Roberto Ghiglianovich¹ iredentist, osnovao podružnicu karitativnoga društva *Pro Patria* čija je glavna svrha bila očuvanje talijanske nacionalnosti i jezika putem otvaranja talijanskih škola u Dalmaciji. Do 1890. godine *Pro Patria* je osnovala podružnice u Trogiru, Starigradu, Rabu i na kraju u Korčuli (Vrandečić, 2002.: 250-251). U lipnju 1889. godine članovi splitske *Bande cittadine* i *bersagliera* posjetili su Zadar čime su naznačili kraj sukoba dvaju gradova. Pitanje zadarske gimnazije nametnuto 1890. godine pospješilo je prihvaćanje talijanskoga karaktera stranke. Austrijske statistike prihvatile su govorni jezik kao osnovni kriterij nacionalne pripadnosti. U Dalmatinskom je saboru vođa Narodne stranke Mihovil Klaić predlagao kroatizaciju zadarske gimnazije kao posljednje u pokrajini s talijanskim jezikom, ali su se zadarski Talijani uz potporu svojih sunarodnjaka iz Monarhije oduprli. Kad je 1890. godine *Pro Patria* zbog političkih aktivnosti zabranjena u Austriji, iste je godine u Italiji kao nadomjestak osnovano društvo *Dante Alighieri*. U statutu je istaknuto kako je *Dante Alighieri* osnovan da bi branio i širio talijanski jezik i kulturu izvan Italije.

U Zadru je 2. veljače 1893. godine osnovana podružnica *Lege Nazionale* čiji je odbor brojio šezdeset i četiri člana. Do 1896. godine *Lega Nazionale* je po Dalmaciji otvorila tri talijanske škole: u Šibeniku, Splitu i Zadru (Vrandečić, 2002.: 261).

Iste godine kad je osnovana podružnica *Lege Nazionale* u Zadru, podružnice su se otvorile i u Splitu, Rabu, Kninu i Drnišu. Iduće se godine mreža širi na Skradin, Starigrad, Imotski, Kotor i Korčulu (Vrandečić, 2002.: 262).

Suočena s hrvatskim izbornim uspjesima na općinskoj, pokrajinskoj i državnoj razini, stranka se tek 1899. godine formalno konstituirala kao stranka dalmatinskih Talijana, iako i tada u imenu koristi dalmatinski naziv kao Dalmatinsko političko društvo (*La Società Politica Dalmata*) (Vrandečić, 2002.: 275). Na zasjedanje osnivačkoga kongresa u Zadru (Teatro Verdi) stiglo je, osim ostalih izaslanika, i "reprezentativno" izaslanstvo Bajamontijevih sljedbenika iz Splita; Pezzoli, grof de Capogrosso, Tacconi, Voltolino, Guina, Bettiza² i dr. Zasnivanje talijanskih društva, kao što su *Dante Alighieri*, *Pro Patria* i *Lega Nazionale*, pod zaštitom talijanskoga konzulata u Zadru ohrabrilo je izjašnjavanje stranke talijanskom i označilo definitivnu pobjedu

¹ Ghiglianovich, Roberto (1863.-1929.), zadarski iredentist, senator Kraljevine Italije, kojemu i dan-danas na nadgrobnom natpisu stoji naslov "Apostolo della Dalmazia irredenta", prema svjedočanstvu iredentističkoga publicista Silvia Delicha, služio se drastičnim metodama da bi stvorio svoje janjičare. Tako Silvio Delich ističe da je Ghiglianovich ... najprije ekonomski upropastio zadarskoga advokata, inače Hrvata podrijetlom, dr. Milkovića, a potom ga izvukao iz financijske krize, onda ga učinio "docile strumento svoje politike" (Grabovac, 1971.: 7).

² Talijanski industrijalac koji na posljednjim općim izborima za Reichsrat 1911. godine osvaja deset puta manje glasova u Splitu od Josipa Smodlake, kandidata Hrvatske pučke napredne stranke (Vrandečić, 2002.: 270).

nacionalne Bajamontijeve linije. Tijekom prvoga desetljeća 20. stoljeća na vidjelo izbijaju napetosti između mladih talijanskih radikala okupljenih u studentskom društvu *Società degli studenti italiani della Dalmazia* i umjerenjaka starije generacije. Mladi Talijani okupljeni oko Boxicha³ i Milcovicha 1908. godine osnivaju *Partito Italiano Democratico* i djeluju preko svojih novopokrenutih novina *Il Risorgimento* u kojima zagovaraju revolucionarni nacionalizam pa se njihovo djelovanje većim dijelom odvija u ilegali. Policija je izdvojila Roberta Ghiglianovicha kao vođu talijanskoga nacionalnog pokreta koji smiruje pojedine frakcije (Vrandečić, 2002.: 290).

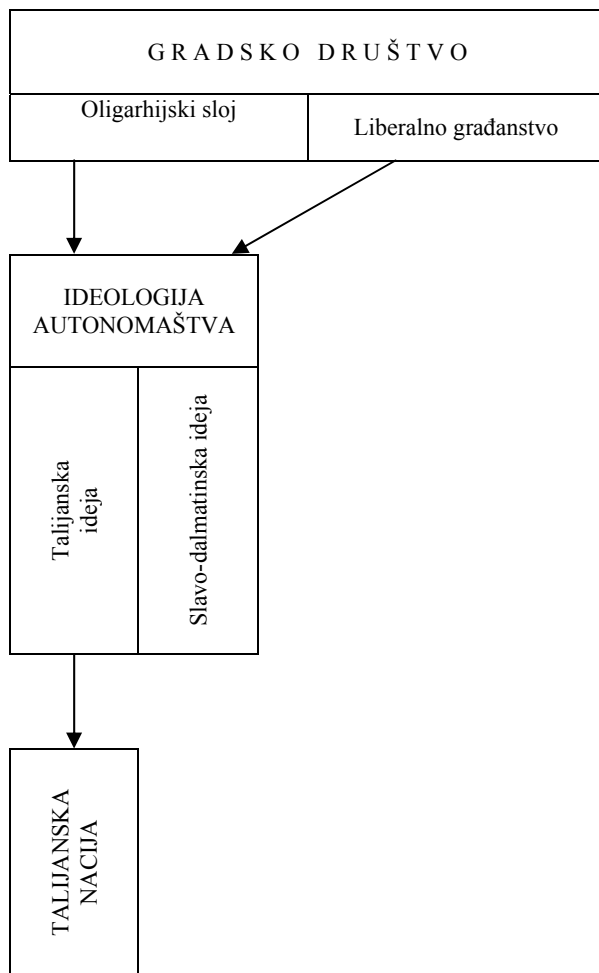
Osnivanjem radikalne talijanske stranke *Partito Italiano Democratico* radikalni su studenti nastojali pokazati revolt nacionalističke mladeži zbog oportunitizma starije generacije. Stoga je stranka raspuštena 30. svibnja 1914. godinu prije ulaska Italije u rat na strani Antante. Za rata, dalmatinska skupina talijanskih političara nalazila se u Rimu, djelujući oko Delichevih novina *Idea Nazionale* i organizirajući iredentistički komitet *Commissione centrale dei fuorusciti adriatici* (Vrandečić, 2002.: 291).

Tablica 2: Presjek autonomističkog pokreta (Vrandečić, 2002.: 129)

	Talijani	Dalmatinci	Slavo-Dalmatinci
<i>Liberalni radikali</i>	Matcovich Bajamonti A. Radman Duplancich Keller	Cerineo- Lucio Fichert	Čudina Svilović
<i>Umjereni</i>	Maupas Serragli Filippi Bioni Ferrari-Cupilli F. Salghetti-Drioli Galvani	Tommaseo Fanfogna Borelli Begna Difnico	Buljan Veraja Ivanisovich Ghiglianovich Abelich Marassovich
<i>Konzervativci</i>	Rossignoli Lapena Godeassi	Machiedo Ponte	Damjanić Alibranti Brajnović

³ Prema navodu autonomaškoga *Dalmatinskoga glasa* Zadar, 6. lipnja 1911. br. 1 “za najstajne izbore za zastupnika na carevinskom Vijeću predstavljaju se tri kandidata u ovom kotaru, a to su: Dr. Jerolim Boxich liječnik u Zadru sa strane naše stranke; sa pravaške strane Don Ivo Prodan, a sa narodnjačke strane Umberto pl. Borelli conte di Vrana.”, u istom listu 4. srpnja 1911. god. br. 6. uredništvo ih sve optužuje zbog poraza “liječnika iz Zadra”.

Tablica 3: Shematski prikaz nacionalnog integracijskog procesa dalmatinskih Talijana (Stančić, 1981.: 235).

Talijanstvo – talijanski iredentizam 1918.-1943.

Zadarski Talijani predali su 1918. godine svoju baštinu Kraljevini Italiji. Nakon ulaska Italije u Prvi svjetski rat na strani Antante zatvorena su sva talijanska društva u Dalmaciji. Onemogućen je talijanski tisak i talijansko političko djelovanje u pokrajini. Godine 1920. Italija i nova Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca potpisuju Rapalski ugovor po kojem je Italija dobila Is-

tru, sjeverne jadranske otoke, Zadar i Lastovo. U Zadar, talijansku enklavu na istočnoj obali Jadrana, i dalje su se nastavili slijevati preostali pripadnici talijanske manjine iz Dalmacije, sada u sastavu Države SHS, odnosno Jugoslavije (Stančić, 1981.: 295).

Već je Londonski ugovor koji je potpisan u Londonu 26. travnja 1915. godine⁴ sklopljen između Italije i sila Antante (Velika Britanija, Francuska i Rusija), nagovijestio neprilike u vezi s našim jadranskim prostorima za slučaj da u Prvome svjetskom ratu pobjedu izbore sile Antante.

Ugovorom o primirju s Austro-Ugarskom 3. studenoga 1918. godine Italija je “dobila pravo da u ime saveznika” i Sjedinjenih Američkih Država okupira sjevernu Dalmaciju, otoke sjevernoga i srednjega Jadrana (osim Brača i Šolte) (Krizman, 1975.: 29). Budući da je “stekla međunarodni legalitet na tuđe posjede” (Jovanović, 1950.), Italija je do 9. siječnja 1919. godine zaposjela Sjevernu Dalmaciju. Inače, sudbonosni događaji u vezi sa Zadrom započeti su 4. studenoga 1918. godine. Tada Talijani okupiraju Zadar. Ispočetka Talijani izjavljuju da su došli kao predstavnici Antante te da *njihova okupacija ima samo vojnički, a ne politički karakter*. No “trojanski konj” je ubrzo pokazao svoju pravu ćud.

Iz Zadra su nastavili okupaciju Dalmacije zauzimanjem dijela otoka i primorja. U Zemunik su ušli 15. prosinca, a u Knin 31. prosinca. Narod ih je dočekivao kao okupatorsku vojsku, a kod Siverića je narod pružio oružani otpor koji je ubrzo skršen.

Početak siječnja 1919. godine zauzeli su Obrovac. Talijansko zauzimanje Dalmacije završeno je početkom ožujka kad je okupirana Novalja na Pagu. Radi lakšega upravljanja okupiranim područjem talijanske vlasti su ga podijelile u tri zone (Peričić, 1973.: 16).

Rapalski ugovor između Kraljevine Italije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, sklopljen je 12. studenoga 1920. godine.

Poslije brojnih sastanaka u travnju 1921. godine počelo je vraćanje okupiranih područja i tada je oslobođena prva zona s Kninom. U lipnju 1921. godine vraćena je druga zona sa Šibenikom, Benkovcem i drugim mjestima. Evakuaciju treće zone Talijani su nastojali što više odgoditi ne bi li pregovorima zauvijek dobili to područje. Da bi još više otežali situaciju, Talijani su III. zonu podijelili na dva dijela, III. A zonu u kojoj je bio Novigrad, Biograd i Nin i III. B zonu u kojoj je bio Zadar, Silba i Sali. U travnju 1922. godine održani su novi pregovori u Santa Marghereti. Tek početkom veljače 1923. godine u Rimu su ratificirane Santamargaretske konvencije i donesena od-

⁴ O londonskom ugovoru vidjeti npr.: Šepić, 1970.: 72-73.

luka o evakuaciji treće zone u dvadesetak sljedećih dana. Talijani su se povlačili od 3. do 11. ožujka 1923. godine.

Na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919/20. godine koja je zaključila svoje zasjedanje 21. siječnja 1920. godine nije riješeno tzv. "jadransko pitanje", iako je upravo to tijelo trebalo okončati nastali spor u pogledu buduće pripadnosti od talijanske vojske okupiranoga teritorija bivše Austro-Ugarske. Tada to utvrđivanje granice između Kraljevine SHS i Italije nije dogovoreno. Dvije države trebale su svoje granice utvrditi izravnim pregovorima. Pravo na ta područja polagale su Italija i novoformirana Kraljevina SHS, svaka sa svoga stajališta; jedna je postavljala strateške i neuvjerljivo nacionalne, a druga logične i etične zahtjeve, pa su se njihovi interesi sukobljavali. Svi pokušaji da dođe do obostrano zadovoljavajućega rješenja razbijali su se o snažne nacionalne argumente Jugoslavena i, s druge strane, saveznika 1915. godine. Prvi su imali veliku potporu američkoga predsjednika Willsona, koji je svojim utjecajem i kreiranim načelom samoodređenja naroda učinio da saveznici ne izvrše odmah zadano obećanje. Kako su pokušaji u Parizu ostali bezuspješni, to je bilo ostavljeno suparnicima da se o tome naknadno međusobno dogovore (Peričić, 1973.: 40 i 41 i Matković, 1999.: 80 i 81).

Na temelju Rapalskog ugovora koji je sklopljen noću 12/13. studenoga 1920. godine⁵, Zadar je dodijeljen Kraljevini Italiji i pod njenim je suverenitetom od 12/13. studenoga 1920. godine, te je imao specifičan državnopravni status.

Italija je Rapalskim ugovorom dobila, osim Istre, Cresa, Lošinja, Lastova, Palagruže i Zadar s njegovom najužom okolicom, dok je ostala okupirana dalmatinska područja trebala napustiti.

U nastavku navodimo članak II. Rapalskog ugovora o Zadru:

"Zadar (Zara) sa teritorijem čiji opis sleduje priznaju se kao sastavni dio Kraljevine Italije. Teritorija Zadra pod talijanskim suverenitetom obuhvata grad i porezne opštine (odlomke) Arbanasi (Borgo Erizzo), Crno (Cerno), Bokanjac (Boccagnazzo) i onaj deo porezne opštine (odlomka) Diklo koji prolazeći od mora oko 700 m jugo-istočno od sela Diklo ide pravcem put severo-istoka do kote 66 Griž. Zasebnom

⁵ O Rapalskom ugovoru vidjeti npr.: Krizman, Bogdan, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918.-1941*, Zagreb, 1975., str. 29-31 (u istoj knjizi Bogdan, Krizman, donosi tekst Rapalskog ugovora, v. str. 147-149). Rapalski ugovor objavljen je u *Službenim novinama*, broj 1141/a od 27. lipnja 1921.). O ovim su ugovorima pisali brojni pisci, bilo da im je razdoblje 1915.-1920. središnje pitanje njihovih odgovarajućih radova (vidjeti osim ostaloga: Marjanović, Milan, *Diplomatske borbe za Zadar*, zbornik Zadar, Zagreb, 1964, str. 271-299), bilo da su prvotno pisali o nekim drugim temama pa su se samo *en passant* dotaknuli Londonskoga, odnosno Rapalskoga ugovora.

konvencijom utvrdit će se sve što se odnosi na izvršenje ovoga člana u pogledu opštine zadarske i njenih odnosa s kotarom i sa pokrajinom Dalmacijom i urediti će se uzajamni odnosi između teritorije dodeljene Kraljevini Italiji i ostatka teritorije koja je do sada bila sastavni dio opštine, kotara i pokrajine, a dodeljena je Kraljevini SHS obuhvatajući i pravednu raspodjelu pokrajinskih i opštinskih dobara odnosnih arhiva.”⁶

Treba dodati da se Talijani nisu žurili napustiti krajeve koje su bili okupirali, a koje su nakon Rapalla morali napustiti. Naime, komisija za razgraničenje, predviđena Rapalskim ugovorom, bila je imenovana 2. veljače 1921. godine. Komisija za razgraničenja obavila je svoju zadaću za Zadar i Dalmaciju, ali nije mogla utvrditi istočne granice Riječke države, zbog neriješenoga pitanja Delte i luke Baroš. Modaliteti za napuštanje okupacijske zone u Dalmaciji potpisani su u Splitu 4. ožujka 1921. godine. Utvrđen je datum evakuacije za prvu zonu (Pag, Obrovac, sudbeni kotar Trogir, Split, Vrlika, Drniš, Knin i korčulanski otoci) 1. srpnja 1921. godine. Druga zona (sudbeni kotar Šibenik, Skradin, Benkovac) početak 20. travnja, s posljednjim rokom do 12. lipnja 1921. godine. Treća zona (sudbeni kotar Zadar, Biograd na moru) evakuirat će se poslije posebnoga sporazuma (Marjanović, 1964.: 271-299).

U travnju 1922. godine sastala se nova konferencija između predstavnika Kraljevine SHS i Italije u Santa Marghereti, gdje je zaključeno nekoliko sporazuma, pa i sporazum o Zadru i evakuaciji treće zone, koja će biti ispražnjena dvanaest dana poslije ratifikacije santamargaretskoga sporazuma.

Nakon Mussolinijeva dolaska na vlast 1. studenoga 1922. godine, ratificirane su bile santamargaretske konvencije Zakonom o ratifikaciji Zastupničke komore i Senata od 19. veljače 1923. godine.

Ratifikacijom santamargaretskih konvencija, razgraničenjem teritorija Zadra i evakuacijom treće zone bilo je riješeno pitanje Zadra.

Rapalski sporazum između Italije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, sklopljen u studenome 1920. godine svojim je klauzulama i određivanjem granica svakako donekle pridonio ublaživanju raspaljive situacije koja je već trajala više od godinu dana. Rapallo je u opću pomutnju unio određenu geopolitičku jasnoću dodjelom Trsta i Istre Italiji, zamrznuo privremeno anomaliju Rijeke pretvorivši je u “slobodni grad”, odnosno Riječku državu, a u srcu dalmatinske obale prikovao zadarsku enklavu s ponekim obližnjim oto-

⁶ Jurić, 1987., str. 279 i bilješka 12. Ministarstvo inostranih dela Kraljevine SHS i Kraljevine Italije, Beograd, 1923, str. 5-6. Usp. i: Čulinović, Ferdo, “Državnopravna analiza oslobođenja Zadra”, u knjizi: *Grad Zadar – presjek kroz povijest*, Zadar, 1966, I. dio cit. rasprave (str. 77-78).

kom. Preostali dio Dalmacije pripao je onom ostatku Austro-Ugarskoga Carstva, što je poslije rata postao višenacionalna država stvorena oko Srbije, kojom je dominirala hegemonistička srpska monarhija. Paradoksalna pojednostovnjena ugovora bila je u tome što je Italiji, istisnutoj iz najvećega dijela Dalmacije, pružao neku vrstu naknade štete dopuštajući Dalmatincima, koji su se osjećali i smatrali Talijanima, mogućnost izbora talijanskoga državljanstva, pa su time mogli postati, zbiljski i pravno, talijanski građani u inozemstvu (Bettiza, 2004.: 34).

Godine 1941. Mussolinijeve su trupe ušle u Dalmaciju vijučući barjake s mletačkim lavom svetoga Marka, nakon čega su potpisani Rimski ugovori.

Rimske ugovore (ima ih tri) potpisali su Mussolini i Pavelić 18. svibnja 1941. godine.

Prvim ugovorom Italija je dobila: područje Zadra, Šibenika, Trogira i Splita s otocima do Mljeta; jugoistočne Konavle i Boku Kotorsku; u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru – kastavsko, sušačko i čabarsko područje te jedan dio delničkoga područja.

Drugim ugovorom Kraljevina Hrvatska, tj. NDH, obvezuje se da na jadransko-primorskom području neće osnivati vojne objekte i neće držati ratnu mornaricu.

Trećim ugovorom Italija preuzima jamstvo političke neovisnosti Kraljevine Hrvatske.

Okupirano hrvatsko područje zaposjele su postrojbe talijanske II. armije. Glavni stožer armije nalazio se kraće vrijeme u Karlovcu, a kasnije na Sušaku od srpnja 1941. godine do kapitulacije Italije. Okupiranim obalnim pojasom Jadranskog mora zapovijedao je Stožer talijanske ratne mornarice sa sjedištem u Splitu. Obalni je pojas bio podijeljen na Sjeverni stožer sa sjedištem u Šibeniku i Južni sektor sa sjedištem stožera u Kotoru. Istoga dana kad su potpisani *Rimski ugovori*, Italija je kraljevskim ukazom br. 452. od 18. svibnja 1941. godine na anektiranom hrvatskom području uspostavila civilnu vlast. Otoci Krk i Rab s općinama Kastav, Sušak, Čabar i dijelom delničkoga područja priključeni su *Riječkoj provinciji*, a na preostalom području osnovana je "*Governatorato della Dalmazia*" (Uprava za Dalmaciju) sa sjedištem u Zadru. "Upravu za Dalmaciju" činile su *Zadarska provincija* (od otoka Premuda do rta Ploče), *Splitska provincija* (od rta Ploče do granice NDH između Splita i Omiša) i *Kotorska provincija* (od granice NDH jugoistočno od Cavtata do Bara. Time je ostvaren "iredentistički san", barem što se tiče Jadranskoga mora. Jadran je postao "Naše more" (Mare Nostrum) ili "Jezero Venecije" – prema nazivlju koje se upotrebljavalo tijekom Rimskog imperija i Mletačke republike (Večerina, 2001.: 44, 47, 48).

Ostvarenju tog “sna” u prvom desetljeću 21. stoljeća, nada se Renzo de’ Vidovich, istaknuti djelatnik “Slobodne općine Zadar u izgnanstvu” (Renzo de’ Vidovich, 1993.: 10).

U potrazi za izgubljenim zavičajem 1943.-2006.

Nakon kapitulacije Italije 1943. godine i razaranja Zadra 1943/1944. godine kada veliki broj Talijana u masovnom egzodusu napušta ove krajeve i konačne pobjede Titovih partizana 1945. godine, cjelokupna je istočna obala Jadrana pripojena Jugoslaviji, a preostali Talijani, uglavnom u Istri, uključeni su 1954. godine u novu komunističku državu. U krugovima prognanih Talijana ulazak partizanskih trupa jugoslavenske vojske još se uvijek smatra okupacijom, a u našoj se historiografiji okupacijom smatrala talijanska nazočnost na ovim prostorima.

“Ako Zadar nije razrušen zbog vojne nužde, nego da bi se prema izjavi inženjera Polombita, *“izbjegli budući sporovi”* to znači da su bombardiranja unaprijed planirana iz političkih razloga. Trebalo je razoriti Zadar, ne da bi se “izbjegli” budući sporovi, nego da bi se “okončala” stoljetna nesuglasica između Hrvata i Talijana Dalmacije. Bio je to zadnji čin one druge i nepoznate borbe koju su vodili dalmatinski Talijani da ih Hrvatska ne bi anektirala i odnarodila.” (Talpo/Brcic, 2000.: 90). Talpo i Brcic ističu da se Zadranici nisu dvoumili, i da su shvatili odmah razloge i motive toga “etničkog čišćenja”. Svjedoči nam o tome, kažu autori, očajničko, u svojoj gadosti tragično, priznanje svog poraza u ovoj borbi, generacija koje je prefektu Brescie 1944. godine očitovala skupina zadarskih izbjeglica: “Zadar ispašta na najokrutniji način (...) svoje talijanstvo (...) Samo preko ove goleme lomače, samo preko ruševina gdje naši mrtvi leže nepokopani ući će u nj Slaveni: Titovi, ili ruski, ili Mihajlovićevi, ili engleski, ili Pavelićevi. Za nas je savršeno jednako. Dvotisućgodišnje talijanstvo Zadra je izgorjelo na toj lomači” (Talpo/Brcic, 2000.: 92).

Uslijedilo je iseljavanje na samome svršetku rata i tijekom razdoblja do potpisivanja Pariškoga mirovnog ugovora (1947.). Tim sporazumom stanovništvu područja koje mijenja državnu pripadnost omogućeno je optiranje, tj. pravo izbora između jugoslavenskoga državljanstva i ostanka, ili zadržavanja talijanskoga državljanstva i iseljavanja u Italiju. Novija hrvatska demografska istraživanja egzodus procjenjuju na 220 do 225 tisuća ljudi, odnosno na 188 tisuća iseljenika s područja koje je pripadalo Hrvatskoj. Te su brojke bliske podatcima talijanskih tijela za zbrinjavanje izbjeglica (*Opera di Assistenza ai Profughi Giuliani e Dalmati*), koje je popisalo ukupno 201.440 imena, a procijenilo je da je to otprilike osamdeset posto ukupnoga broja iz-

bjeglih osoba, tj. da ih je ukupno moglo biti približno 250 tisuća. Problematika svakako zahtijeva dodatna istraživanja.⁷

Svoj dalmatinski identitet Talijani danas poglavito njeguju i razvijaju kroz izbjegličke organizacije koje su na tlu današnje Italije nastajale nakon Drugoga svjetskog rata. Najveća među njima je Federacija Esula koja okuplja sljedeće udruge: tzv. *Slobodne općine Zadar, Rijeka i Pula u egzilu, Nacionalnu asocijaciju Venezia Giulia-Dalmazia i Istarsku uniju*.

Radi očuvanja svoga talijanskog nacionalnog i kulturnog identiteta i zavičajnosti, te udruge organiziraju svoje redovite skupove, promiču bogatu izdavačku djelatnost i uspostavljaju suradnju s državnim vlastima Republike Italije. Esuli (tal. prognanici) su posljednjih deset godina uspjeli nametnuti svoj položaj i zahtjeve kao relevantnu društvenu i političku temu na talijanskoj javnoj sceni, pa tako, primjerice, obeštećenje za imovinu koju su ostavili poslije rata na istočnoj obali Jadrana. Danas je to bitno otvoreno pitanje u bilateralnim odnosima Hrvatske i Italije. Štoviše, zaostajanje u rješavanju toga pitanja bilo je izravnim povodom odgađanja ratifikacije hrvatskoga Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju EU-u (SSP) od strane talijanskoga parlamenta.

Iako Hrvatska država danas priznaje svoj dio duga prema Esulima naslijeđen od bivše zajedničke države SFRJ u iznosu od otprilike 35 milijuna američkih dolara, službena talijanska politika, pod snažnih i učinkovitih utjecajem esulskih asocijacija ne pristaje na apsolviranje toga pitanja samo uplatom duga. Službeni Rim traži od Hrvatske zajedničko *izviđanje* mogućnosti naturalne restitucije nekretnina esulima u slučajevima gdje one nisu dobile novoga vlasnika ili su u vlasništvu države, a nisu ni u kakvoj konkretnoj funkciji. Što se pak tiče očuvanja svoga dalmatinskog identiteta, esulske su udruge kroz skupove i bogatu publicistiku⁸ pa i političko djelovanje i kulturne aktivnosti karakteristične za onaj tip "Identitetske produkcije" svojstven svakoj dijaspori npr. "slobodne općine Zadar" koja počevši od 1953. godine svake godine okuplja na skupovima talijanske Dalmatince podrijetlom iz Zadra, može se pratiti virtualni život jedne etničke i zavičajne zajednice koji je do 1945. godine bio stvarnost, a danas virtualno figurira u aktivnostima i druženjima njezinih živućih protagonista.⁹

⁷ Vidi: *Istarska enciklopedija*, leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2005. str. 202.

⁸ <http://www.dalmazia.it/dalmazia/lettera/lettera.htm>, i "Mailing list Istria"

⁹ "Mnogim su tadašnjim Dalmatincima snovi i slike koji su oni stvarali o Italiji mnogo više vrijedili od zbiljske Italije na onoj drugoj obali, Italije "domorodaca" – koju zaista nisu poznavali. Iredentizam tih dalekih vremena sličio je nekom vrtoglavom, hipnotičkom labirintu, popločenom blistavim i zamamnim zrcalima, ali izobličujućim. Traženje samoidentifikacije u nekom od tih iskrivljenih običaja na neki je način nadomještalo nedostatnu izvjesnost čvrstog nacionalnog identiteta, koji je blaženo sebe nesvjestan. U samoj magičnoj riječi "iredentizam"

Nakon više od šezdeset godina od velikoga egzodusa iz Istre i Dalmacije (talijanski izvori govore o 350 tisuća izbjeglica), esuli su konačno doživjeli pravi *revival*.

U Hrvatskoj su se upravo zato nerijetko mogle čuti javne osude tadašnje aktualne hrvatske Vlade po kojima je ona navodno podanički ponizna pred Europskom Unijom i Italijom u pogledu esula te da nekritički i “prekooperativno” udovoljava i zahtjevima tamošnje desničarske vlade u kojoj ritam esulskom problemu udaraju “postfašistički” ministri poput čelnika *Alleanze nazionale* Gianfranca Finija. No, stvari nisu baš tako banalne ni prozirne.

Da je današnja Hrvatska u situaciji u kojoj je bila bivša socijalistička Jugoslavija, odnosno da je geopolitički odnos snaga u svijetu isti ili barem sličan kao u vrijeme hladnoga rata, zasigurno se ovom temom ne bi ni sada bavila njezina državna politika. Ali u okolnostima kojima je ukupna politička strategija zemlje usmjerena na približavanje i punopravno članstvo u Europskoj Uniji i NATO-u, nezamislivo je ignorirati bilo koju normu iz europskoga sustava vrijednosti, a u toj vrijednosnoj skali vrlo visoko kotira upravo neotuđivost privatnoga vlasništva.

Hrvatska tu povijesnu nedorečenost prema izbjeglim Talijanima jednostavno mora razriješiti, a potvrdu za to mora dobiti, dakako, od same Italije koju se ova tema izravno tiče. Uostalom, Hrvatska je već odavno dobila jasne poruke da njezine šanse na putu u EU neće biti izgledne sve dok u potpunosti ne apsolvira sva moguća otvorena pitanja u bilateralnim odnosima sa svakom pojedinom državom Europske Unije.

No, priča s esulima tekla bi vjerojatno daleko bezbolnije i bez javne “neuralgičnosti” da ta skupina današnjih talijanskih državljana koja potječe s istočne obale Jadrana ne služi kao izvrstan nusproizvod različitim političkim grupacijama u samoj Italiji za njihove ideološke, stranačke, dnevno-političke pa i strateške malverzacije. Osim klasičnoj političkoj desnici koja je obilno participirala u državnome vrhu Talijanske Republike, esuli danas služe i najrazličitijim udrugama i organizacijama kao manipulativni medij, ali i kao djelotvoran štit za promicanje svojih vizija i apela za “ispravljanjem povijesnih nepravdi”.

Primjerice, pojmovi “iredentisti” i “esuli” nalaze se kroz posebne poveznice na mrežnim stranicama talijanske desnice (*La destra in Italia*), dakle, kao integralni dio toga i takvoga političkog konteksta.

kao da se skrivala neka vrsta tajanstvenoga unutarnjeg spleta koji stremi nadnaravnom, onostranom, spleta koji nije lišen svoje vizionarske plemenitosti, između neuroze, varke, nade otkupljenja i uskrснуća u nekom drugačijem svijetu, čišćem od onog izmiješanog, čak i neprijateljskog, u kojem je pogranični iredentist osjećao da prisilno živi kao u nekom privremenom sužanjstvu” (Bettiza, 2004.: 36).

Svojedobna dodjela Zlatne medalje talijanskoga predsjednika zadarskoj upravi iz 1943. godine primjerice, također se najizravnije nadovezuje na esule koji su, uostalom, desetljećima bili najuporniji i najglasniji u traženju takvoga priznanja sve dok ga Carlo Azeglio Ciampi nije odlučio i dodijeliti. Esulska memorija pamti Zadar iz 1943./44. godine kao najmanju 94. talijansku provinciju koja je kraj rada dočekala s nepune 22.000 stanovnika, od kojih je oko 15.000 zauvijek izbjeglo u današnju Italiju. Dok je njima Zlatna medalja predstavljala priznanje za "kolektivnu patnju i bol zbog iskorijenjenosti iz rodnog zavičaja", to je isto odličje Hrvatska doživjela kao ponavljanje političkih i teritorijalnih ambicija Italije prema suverenitetu naše države.

Italija 10. veljače obilježava kao Dan sjećanja na fojbe, a predsjednik Republike Italije Giorgio Napolitano dodjeljuje odličja za 350 obitelji žrtava fojbi, a odličje je postumno dobio i posljednji šef policije, prefekt Zadra Vincenzo Serrentino (!)¹⁰.

No, bez obzira na neraščišćene račune iz prošlosti, na nedorečene dogovore i sporazume iz kojih još i danas frcaju različiti *ad hoc* zahtjevi, kao i na brojne politikantske profite koje iz ove priče žele izvući neke stranke s obiju strana Jadrana, "saga o esulima" za Hrvatsku će se ipak morati završiti pred vratima Europske Unije u Bruxellesu. Kroz ta vrata Hrvatska će morati ući bez vreće pune tereta esulskih pitanja.

I tako je za one koji su prkosili nepoznanici optacije, postala "inozemstvo" zemlja u kojoj su rođeni, gdje su im obiteljske kuće i grobovi, zemlja u kojoj su jedno stoljeće živjeli u potpunoj jednakosti s dalmatinskim Slavenima pod zaštitom austrijskoga državljanstva, jednaka za sve stanovnike od Boke Kotorske do Karpatskih klanaca. Dakako, Rapalski sporazum obvezivao je novu jugoslavensku vladu da optantima, s obzirom na to da se u svakom pogledu smatraju strancima, zajamči pravo na stalan boravak, na zemljišni i nepokretni posjed, zakonsko korištenje starih kulturnih društava i mogućnost obreda u talijanskoj katoličkoj crkvi. Posljednje pravo-dužnost bilo je samo osnovno obrazovanje na talijanskom jeziku s obveznih nekoliko sati tjedno nastave hrvatskoga jezika. Nikakve srednje škole niti mogućnost zauzimanja javnoga položaja. Nije se više moglo ponoviti čudo Antonija Bajamontija, Dalmatinca talijanskoga jezika i kulture, koji je u vrijeme Austrije izabran za gradonačelnika Splita, uz suglasnost brojnih Hrvata, koji su potom u njemu vidjeli pravednoga i poduzetnoga sugrađanina (Bettiza, 2004.: 35).

Bettiza kao protagonist esula opisuje u svom romanu (*Egzil*) nešto što ne može imati konsenzus. To su odnos prema Srbima i dalmatinstvo. Tu odmah moramo, barem u najosnovnijim crtama, shvatiti Bettizinu ishodišnu pozi-

¹⁰ Vidi: *Slobodna Dalmacija*, 11. veljače 2007., str. 4.

ciju. Po ocu (autonomaškom industrijalcu) je dalmatinski Talijan. Ti su Talijani u povijesnom slijedu različitih dominacija Dalmacijom sve do Titove Jugoslavije zadržali svoj kulturno-civilizacijski (više nego nacionalni) identitet i kontinuitet. Oni su se na svim razinama, napose građanskoj, usko vezali uz većinsko (hrvatsko) stanovništvo koje je na toj istoj razini pod utjecajem talijanskoga jezika (mletački dijalekt) bilo potpuno otvoreno za takve utjecaje i dodire.

Tako su Bettize u Splitu, koji autor egzaltira iz vremena sjećanja i povijesti, participirali i upili taj duh jednoga fenomena koji je i na psihološkoj razini razvio neka razlikovna obilježja. Dakle, Bettiza je u tom globalnom konceptu Dalmatinac. Upravo je u pokušaju identifikacije dalmatinstva dao prekrasne fiktionalne stranice koje, kad se rasterete onoga nekonsenzusa, predstavljaju vrhunski umjetnički domet “hvatanja” obilježja koja povijesnom evolucijom postaju sve manje prepoznatljiva. Drugi je roditelj, majka, iz crnogorsko-muslimanske obitelji koja živi na otoku Braču.

Ta mu linija otvara brojne druge dimenzije, ulazak, ali ne kao glavna komponenta, u pravoslavlje. No, prema vlastitom kazivanju, ključno mjesto u njegovu ranom odgoju ima njegova dadilja Srпкиnja, kojom je povremeno gotovo opsjednut i koja ga je vrlo intenzivno obasipala pravoslavljem i srpskom mitologijom (dakako, i mitomanijom). Njega u obitelji kao dječaka zovu “Piccolo Morlacco” (mali Vlah) – to je podrazumijevalo Srbin, što je, dakako, netočno. Bettiza je tako u djetinjstvu zavolio Srbe, ćirilicu i pravoslavlje. S tih osnovnih stajališta Bettiza gradi viziju naših prostora.

Potpuno je logično da Bettize, posebice dio obitelji, Srbe ne doživljavaju ni između dva rata kao opasnost i suparnike. U Dalmaciji su to dakako, Hrvati: “A sada se biser obitelji Guina odlučio suprotstaviti pravilu i slavizirati se, čak ući u balkansku vojničku sredinu! Bio je to preokret običaja i nepisanih zakona, ali oduvijek poštovanih, pa je malo reći da je to značilo pravo poniženje. Netom su vjerenici otišli, nastojeći da otvoreno ne povrijedi moju majku, tetka je Tina presudila smireno: “Jadna Ines, tako mlada i tako lijepa, a tako upropaštena! Ipak, a to sam joj rekla, bolje je upropastiti se s jednim četrdesetljetnim Srbinom, negoli s dvadesetogodišnjim Hrvatom!”. Srbe su općenito smatrali kao neizravne, snošljive i daleke suparnike, ali je Hrvat, već od vremena Bajamontija, bio kućni suparnik, blizak i neposredan protivnik. Hrvat je bio onaj drugi, bliži, sličniji, varljiviji.” (Bettiza, 2004.: 37). Svakako, ta će nam mržnja objasniti i mnogo puta citiranu, paradoksalnu parolu vođe dalmatinskih autonomaša Bajamontija, izrečenu na III. zasjedanju Dalmatinskog sabora 1864: “Slavi anche domani, Croati mai”.

Inovaciju i sa stajališta Bettizine paradigme čini i sekvenca koju ćemo opisati. Mnogobrojni pisci profugi o Dalmaciji i fenomenu “izgubljenoga zavičaja” nemaju takvo osobno iskustvo niti su tako dugo boravili u Moskvi kao Bettiza. Izgubivši identitet odlaskom u Italiju, u biti i za njega i za ve-

činu optanata "tuđu zemlju", Bettiza je zapravo trajno bio, kako tvrdi, bolestan čovjek. Boravak u Moskvi i neidentifikacija Dalmacije u njoj klinički ga ozdravljaju.

Ipak, najznačajnijim držimo autorovo traganje za dalmatinstvom kao i vlastito i obiteljsko iskustvo, te povijesno i sinkrono kao i identificiranje razlikovnih momenata koji bi tu legitimaciju učinili vjerodostojnom. Takva obilježja pretočena u način življenja jednoga grada čine, u Bettizinu romanu, od Splita legitimni grad u kojemu je življenje bilo sreća postojanja, u kojemu je identifikacija osoba – milje daleko od suvremenoga otuđenja. U *Egzilu* je ovaj grad dobio još jednu apoteozu koja čvrsto stoji pri vrhu osebuje književnosti o Splitu, obogaćujući memoriju o njemu kroz osobno iskustvo i aktivan odnos u kojem umjetničke komponente poništavaju te subjektivne zablude, nostalgiju, faktografske pogreške.

Esilio poprima u Bettize fatalistički smisao jer svaki pravi Dalmatinac bježi u samoga sebe kao jedino sigurno mjesto mogućega progonstva. Bettizini lomovi neodoljivo korespondiraju s Tommaseovim, "tužnog beskućnika što se upinje da se onim mucavim, nikad sasvim upoznatim riječima svoga kraja pokuša otrgnuti vlastitij sudbini" (Katušić, 1975.: VII).

Zaključak

Ovim se radom pokušalo kronološki prikazati sve povijesne faze oblikovanja "nedovršenoga" nacionalnog identiteta dalmatinskih Talijana i u konačnici neuspjele italo-dalmatinske ideologije.

Italodalmatinci kao manjina nisu mogli osnovati talijansku nego autonomашku stranku i, s blagoslovom Austrije zagovaraju autonomiju Dalmacije protiv težnji apsolutne većine, da se kolijevka nekadašnje hrvatske države sjedini s ostalim hrvatskim krajevima. Njihove su simpatije uvijek bile na strani Italije i talijanstva, Srbije i srpstva, ali u pravilu uvijek ostaju neprijatelji hrvatstva.

Istaknuta je teza pretvorbe tog identiteta, od slavodalmatinstva u autonomашtvo, iz autonomашtva u talijanaštvo, iz talijanaštva u talijanstvo, a iz talijanstva u iredentizam, fašizam i na kraju u egzil odakle se i danas odašilju poruke "*noi siamo dalmati*" i vratit ćemo se u "izgubljeni zavičaj".

Literatura

- Bettiza, Enzo, 2004.: *Egzil*, Marijan tisak, Split
- Cipek, Tihomir, 2003.: Suvremena njemačka historijografija o konstrukciji nacionalnih identiteta u Dalmaciji, *Politička misao*, Vol XL, br. 2., Zagreb
- Grabovac, Julije, 1971.: Autonomastvo na povijesnoj pozornici, *Vidik*, br. 32-33, Split
- Istarska enciklopedija*, 2005., Leksikografski Zavod Miroslav Krleža, Zagreb
- Jurić, Boris, 1987.: *O nekim aspektima ekonomskog položaja Zadra u međuratnom razdoblju (1918.-1941.)*, Radovi, Razdio povijesnih znanosti (13) 1986/1987., Sveučilište u Splitu Filozofski fakultet u Zadru, Zadar
- Jovanović, Vojislav M. 1950.: *Rapalski ugovor 12. novembra 1920*. Zbornik dokumenata, Zagreb
- Katušić, Ivan, 1975.: *Vječno progonstvo Nikole Tommasea*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb
- Krizman, Bogdan, 1975.: *Vanjska politika jugoslavenske države 1918.-1941.*, Zagreb
- Marjanović, Milan, 1964.: *Diplomatske borbe za Zadar*, zbornik Zadar, Zagreb
- Marjanović, Milan 1953.: *Rijeka na konferenciji mira u Rapallu 1919.-1920.*, Zagreb
- Obad, Stijepo, 1971.: Geneza autonomastva, *Vidik*, br. 32-33, Split
- Obad, Stijepo, 1993.: *Razvoj hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji*, Hrvatska obzorja, Split
- Pederin, Ivan, 1971.: Autonomastvo niski udarac strane civilizacije, *Vidik*, br. 32-33, Split
- Perićić, Šime, 2003.: *O broju talijana/talijanaša u Dalmaciji XIX. stoljeća*, Rad Zadrava povijesnih znanosti HAZU Zadar
- Perićić, Šime, 1973.: *Prilog o poznavanju okupacije Dalmacije od 1918.-1923.*, radovi instituta HAZU Zadar, br. 20, Zadar
- Renzo de'Vidovich, 1993.: *Dalmazia regione d'Europa*, Libero comune di Zara in esilio, Delegazione di Trieste
- Stančić, Nikša, 2002.: *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. st.*, Barbat, Zagreb
- Stančić, Nikša, 1981.: *Narodni preporod u Dalmaciji*, u: Mirjana Gross, *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb
- Šepić, Dragovan, Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914.-1918., Zagreb, 1970.
- Talpo, Oddone, Brcic, Sergio, 2000.: *Vennero dal cielo*, Libero comune di Zara in esilio, Trieste
- Večerina, Duško, 2001.: *Talijanski iredentizam*, Zagreb
- Vrandečić, Josip, 2002.: *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*, Dom i svijet, Zagreb

Izvori na internetu

<http://www.dalmazia.it/dalmazia/lettera/lettera.htm>, i "Mailing list Histria"

Mirko Đinđić

IDENTITY "CONFLICT" OF DALMATIAN ITALIANS

Summary

The article investigates the historical discourse of the pivotal political and ideological "turning points" defining the national identity of Dalmatian Italians. Each period is represented by some political figures from the ranks of Dalmatian Italians such as Bajamonti, Duplancich and others. Some were (since 1848) nationally aware Italians opposed to the Austrian rule, e.g. Duplancich, Bajamonti or Nani. Others, also nationally aware Italians were fond of Austria more than of Italy e.g. Lapenna or Trigari, and were undecided in their unequivocal adoption of the Italian identity. And finally, the third group, mostly of Slavic extraction e.g. Tommaseo, Marassovich and a plethora of Slavo-Dalmatians, "took on" the Italian national identity by gradually adopting Italian culture, usually through education. The prevalence of the Italian culture and the language, the domination of Italianists in municipal assemblies but also the systematic efforts and the gradual affirmation of the populist i.e. Croatian component, made for the dynamic political configuration of the then Dalmatia in which about 20,000 Italians were electorally privileged in relation to more than 400,000 Croats, and consequently were able to control the regional Sabor (parliament) and the municipal councils. The Dalmatian identity was largely identified as a superior urban civilization as opposed to the despised countryside beyond the city walls. Unlike the populist autonomism of Split, imbued with a powerful sense of campanilism, the Zadar autonomism was imposed from above with the purpose of unifying the elites of ethnic Italians, Germans and Croats. Since Zadar prevailed, its ideology of Dalmatianism led to Italianization, irredentism and eventually to the exodus of those whose Italian identity option was considered dominant and "the only right one".

Key words: national identity, autonomism, Italo-Dalmatianism, Italianism, irredentism, the exiles (Italian exodus)

Mailing address: B. Vranjana 11, HR 23 000 Zadar.

E-mail: zadar.nature@zd.htnet.hr